

Oğuz Türkçesinde ve Batı İranî Dillerde Öndamaksıl Ekleşme Ünsüzü

*The palatal glide in Oghuz Turkic and Western
Iranian morphophonemics*

Marcel Erdal*

Çev. Musa Salan**

Bu çalışmada, yakın doğuda konuşulan birtakım dillerdeki biçimbirim ekleşmelerinde ortaya çıkan yarı ünlü /y/ ele alınmaktadır. Bu olguya Türk dilleri açısından baktığımızda, ‘bağlayıcı’ y ünsüzünün Batı Oğuz Türkçesinde, Türk dünyasının hiçbir yerinde olmadığı kadar öne çıkan bir unsur olduğunu görmekteyiz.¹ Bu ‘bağlayıcı’ öndamaksıl yarı ünlü, Batı Oğuz Türkçesinin aksine, Ana Türkçede yaygın biçimbirimsel bir olgu olarak bulunmamaktadır. Makalenin devamında, bu sesin merkezî bir biçimsesbirim düzeneği oluşunun, biçimbilimsel gelişimin bazı evrensel ilkelerine uygunluğu ile birlikte, Batı İranî dillerin bölgesel etkisine atfedilmesi gerektiği savunulacaktır. Bize göre bu, Türkçenin diğer Türk dillerinden ayrıldığı pek çok noktadan bir tanesidir; dolayısıyla Türkçenin mevcut tipolojik çalışmalarda Türk dilleri hatta Altay dilleri için bir “temsilci” olarak yaygın kullanımı, araştırmacıları hataya sürükleyebilir.²

Mevzubahis bu olguyu, Arapçanın bir eki ile karşılaştırmak uygun olacaktır: Yaygın olarak Hâmi-Sâmi dillerinde isimden sıfat yapmak üzere kullanılan -î unsuru, Arapça bünyesinde, ünlü ile biten gövdelere eklendiği durumlarda bir yarı ünlü elde etmiştir. Hâmi-Sâmi dilbilgisine göre, (tamamıyla ünsüzden ibaret olan) kökün bir parçası olmayan herhangi bir gövde sonu ünlüsü, Arapça *kura* ‘küre’den türetilen *kurî* ‘küresel’de olduğu gibi, bu tip

* ‘The palatal glide in Oghuz Turkic and Western Iranian morphophonemics’, *Turkic-Iranian Contact Areas Historical and Linguistic Aspects*, ed. Lars Johanson and Christiane Bulut with the editorial assistance of Sevgi Ağcağül and Vanessa Karam, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006, pp. 128-142. Tercümeden önce makale yazarı tarafından güncelleştirilmiştir (ç.n.).

** Arş. Gör., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, musasalan@yahoo.com.

1 Schönig tarafından bu noktaya dikkat çekilmiştir (1997: 265).

2 Schönig’in (1993) Türkçenin Türk dilleri arasındaki konumunu detaylı olarak inceleyen araştırması da aynı sonuca varmaktadır.

sözcük yapımlarında düşürülmelidir.³ *ab* ‘baba’, *aḥ* ‘erkek kardeş, ağabey’ ve *nabī* ‘peygamber’ sözcüklerinden türetilen *abawī* ‘baba gibi’, *aḥawī*, ‘kardeşçe’ ve *nabawī* ‘peygamberce’ gibi örneklerde, söz konusu ekten önce ortaya çıkan /w/, bu sözcüklerde üçüncü kök sesin aslında wāw olması dolayısıyla, kökenbilimsel ve dilbilgisel olarak açıklanabilmektedir. Bu ses temel gövde içinde mevcut olmakla birlikte, gövdeye hiçbir ek gelmediği durumlarda ortadan kaldırılır.⁴ Ancak bu /w/, köklerinin temel seslerinde yer almadığı *ma^cnawī* ‘manevi’ veya kökünün üçüncü unsuru wāw olmayıp yā olan *mawlawī* ‘Celâleddin Rûmî’nin kurduğu tarikatla ilgili’ örneklerinde de kendini gösterir. Söz konusu /w/’nin kökenbilim açısından açıklanması verilen iki örnekte de aynı derecede olanaksızdır; ama *dunyawī* ‘dünyalık’⁵ ve *ṣaḥrawī* ‘çöle ilişkin’ gibi ünlü ile biten gövdelere sahip örneklerde gövdenin saydamlığını koruyarak kendisini doğrulamaktadır. Hatta *kura*’nın nispet (*nisba*) ekiyle türetilen ikinci bir şekli *kurawī*’yi de görmekteyiz. Bu örneklerde meydana gelen durumu şöyle açıklamak mümkündür: İçinde yer aldığı sözcüklerin son kök sesi olduğu hâlde gövdenin yüzey formunda kendini göstermemiş olan w, meta-analize uğrayarak ünlülerden sonra bu son derece işlek olan -ī ekine katılıp +wī şekline ulaşmış, bu sayede saydam olmayan türemeleri saydamlaştırmıştır.⁶ Burada gövde ünlüsünü ek ünlüsünden ayırıp saydamlığı sağlayan bir ünsüzün ortaya çıkışını gözlemliyoruz; bugün ekin bir parçası olan bu unsur, belirli koşullarda, yani gövdenin bir ünsüz ile bittiği durumlarda düşürülür.

Biçimbilim; dilbilgisi bünyesinde, dilde ifadenin kısa ve öz olmasını sağlayan alandır. Bu alan, analitik alternatiflerden daha özlü bir araç olarak, sözcük çerçevesinde konuşura ifade etmek istediği anlamlara bağlı olan biçimbirimleri seçme olanağı verir. Diller, evrensel bir açıklık ihtiyacına uyarak biçimbirimlerin kaynaşmasının önüne geçip bunları saydam hâle getirmeye meyillidirler, ancak saydamlığı gerçekleştiriş derecelerine göre birbirinden ayrılırlar. Sınırları belli olan eklerin çoğunlukta olduğu dillere eklemeli denmektedir ve Türkçe de bu tip bir dildir. Örneksene, birçok dilde, düzensiz ekleri ortadan kaldırarak düzenli olan ekleri yaygınlaştırıp, böylece biçimbilimsel saydamlığı artıran en önemli etkidir. Saydamlığa katkısı olan diğer yollar, bağımsız sözcükleri eklerle dönüştürmek veya meta-analiz yoluyla sözcük gövdelerinden ekler elde edip onları başka

3 Arapçada bu sözcük yapımı için kullanılan terim *nisbet (nisba)*’tir. Aslında *kura* sözcüğü ünlü ile değil de çekim ekleri ile birleştiğinde *at* olarak teleffuz edilen *tā marbūta* (rabita t’si) ile bitmektedir.

4 Aynı ünsüz Türkçeye de geçmiş olan *ebev+eyn* ‘anneyle baba’ ve *nübüvv+et* ‘peygamberlik’ sözcüklerinde de görülmektedir.

5 Arapçada hem uzun hem de kısa *a* ile tanıklanmaktadır.

6 Arapçanın I. şahıs iyelik görevinde olan diğer -ī eki, taban sonunda uzun ī veya ā bulunduğu ünlü çarpışmasından başka bir yolla kaçınıp, bu durumda eskicil -ya alomorfunu kullanmaktadır. Ancak, /i/ ve /a/ ünlüleri de birbirinden farklı olduğuna göre, bu yalnızca bir ünsüz ile birbirinden ayrılan iki varyantın örneği değildir. Bu yazıda, sadece tek bir ünsüz yardımıyla ünlü çarpışmasının ortadan kaldırıldığı durumları, diğer açılardan ise benzerlik gösteren biçimbirim varyantlarının üzerinde duracağım.

gövdelere eklemektir ki, biçimbilim bu şekilde kendisini yeniler. Diğer taraftan, dilleri biçimbilimsel düzensizliğe sürükleyen en büyük etken olarak karşımıza ses olayları çıkar: Örneğin, ekler arasında ya da ek-gövde sınırlarında ünlü veya ünsüz etkileşimleri oluştuğunda biçimbirimler şekil değiştirebilir veya kaynaşabilir ve bu da biçimbilimsel düzensizliğe zemin hazırlar. Herhangi bir kaynaktan gelen ünsüzler ünlü ile başlayan eklerin önünde belirdiklerinde, gövde ve ekin (veya iki ekin) birbirine doğrudan temas etmelerini önleyip, barındırdıkları ünlüleri düşmekten veya kaynaşmaktan alıkoyarak biçimbilimsel saydamlığa katkıda bulunurlar. Yukarıda bahsedilen Arapça örnekte, saydamlığı sağlayan ünsüzün kaynağı apaçık bir şekilde, söz sonu kök ses /w/'nin tarih öncesindeki düşüşünün beraberinde getirdiği meta-analizdir.

Tarihî süreç içerisinde meta-analize uğramış bağlantı ünsüzleri, 'gövde+ek' olarak belirlenemeyen yapılarda dahi kendilerini gösterebilirler. Klasik Farsçanın, anlamı 'ile, için, içinde, +(y)A' olan öntakısı *be; bed-o* 'ona (3. tekil şahıs)', *bed-ân* 'ona (o nesneye)', *bed-în* 'buna (bu nesneye)' gibi örneklerde kendisi ile ünlü ile başlayan, bu öntakı tarafından yönetilen ve kendisini takip eden zamirler arasında bir /d/ sesi barındırır. Eşzamanlı olarak, bu dışardı sesinin belirişi edatın kendisini takip eden ünlüye eklenişi ile bir koşula bağlanır; artzamanlı olaraksa, bu durum sabit bir dışardı sesine sahip olmuş olan Orta Farsça *pat*'ın bir yansımasıdır.

Bağlantı ünsüzleri ele alınırken yapılacak önemli bir ayırım, bir dilin bu gibi ünsüzleri seçiş şekli, yani bu seslerin etraflarındaki ünlülere göre belirlenip belirlenmedikleri ile ilgilidir. Arapçanın nispet ekindeki /w/ sesi, etrafındaki ünlülerin dudaksız olup olmayışından bağımsız olarak ortaya çıktığı için ilişki içinde bulunduğu ünlüler tarafından belirlenmez. Türk dillerinden biri olan Çuvaşçadaki ilgi hâli ekinin varyantlarına bakarak denilebilir ki, şerşi 'serçe' sözcüğünün ilgi hâli şekli olan *şerşiyên*'deki *y*, önündeki /i/ sesiyle belirlenirken, *laja* 'at' sözcüğünün ilgi hâli şekli olan *laja+nân*'daki /n/ yanındaki sesler tarafından belirlenmez.⁷ Bu ayırım diller veya lehçeler arasında yapılacak tipolojik sınıflandırmaya da katkıda bulunabilir. Örneğin, Türkçe biçimbiliminde istikrarsız ünsüzlerin mahiyeti hiçbir zaman seslik bağlamla belirlenmez. Biçimbilimsel kalıplara bağlı olmayan yarı ünlülerin ise kaynakları sesliktir; mahiyetleri etraflarındaki sesler tarafından belirlenir.

Arapçada, bahsettiğimiz *+(w)î* ekinden başka, biçimbirim arası ünsüz istikrarsızlığı yoktur. Kürtçe, Zazaca (Doğu Anadolu'da konuşulan diğer İranî

7 *tu* 'dağ' sözcüğünün ilgi hâli şekli olan *tāvân*'daki *v*, /u/ ünlüsünden kaynaklanan dudak uyumunun bir yansıması olup dudak ünlüsü ile olan bir ekleşmede ortaya çıkmadığı için, bize aynı durumu sağlamaz: Bu örnekle alakalı olarak şunu da söyleyebiliriz ki, *tāv*, *tu*'nun ünlüler önündeki alomorfidur. *tu* ve *tāv* arasındaki eşzamanlı ilişki artzamanlı ilişkilerinin tam tersidir: *tu* kronolojik olarak *tāv* (< *taw* < *tar*) şeklinden gelmektedir.

dil)⁸ ve Farsça ise ünlü veya ünsüz ile başlamaları, bitiştikleri gövdelerin ünsüz veya ünlü ile bitişlerine bağlı olan ek varyantlarından geniş ölçüde faydalanmaktadır. Kürtçenin Kırmançi lehçesinin büyük bir bölümü, çekimde -özellikle de isim çekiminde- bu tür ünsüzleri kullanırken, diğer Kırmançi ağızları ünlüleri kaynaştırırlar. İsim çekiminde ünlüleri kaynaştırmayan ağızların bir kısmı /a, e, ê/ ve /î/ ile biten gövdelerden sonra ekin önüne /y/; /û/, /o/ ile biten gövdelerden sonra ise /w/ getirirken, diğerleri her koşulda /y/'yi kullanır. Örneğin; *co* 'kanal' sözcüğünün belgisiz formu ya *cowek*, *coyek* ya da *cok* olurken, 'çocuk' anlamındaki *zaro*'nun belgisiz formu bazı diyalektlerde *zarowek*, bazılarında ise *zaroyek*'tir. Benzer şekilde *zarowê min* 'çocuğum' veya *cowa kûr* 'derin kanal' da bağlama duyarlı *w* yarı ünlüsünün karşısında bazı doğu ağızlarında *zaroyê min* ve *coya kûr* şekillerinde bağlama duyarsız *y* yarı ünlüsünü buluyoruz. Buna göre bağlantı ünsüzlerinde bağlama duyarlılık, Kürtçenin ağızları arasında ayırıcı bir özellik oluyor. /y/ sesinin, her durumda bir art ünlü olan /a/'dan sonra belirttiğine göre, bağlantı ünsüzü olarak /w/'den faydalanan ağızlar için bile ünlüler arasında köprü görevi görmesi ilginçtir. /y/ Kürtçenin Kırmançi ağızı olmayan Süleymaniye ağızında da öntanımlı bağlantı ünsüzüdür.

Zazacada, /y/ sesi, ünlü ile biten bir sözcüğe veya gövdeye ünlüyle başlayan bir bitişken parçacık (ör. bildirme eki) veya ek bağlandığında sık sık araya girer;⁹ bu durum kuzey ağızlarında özellikle /i/ (ör. *bari* 'ince') ve /ü/ (ör. çü 'çubuk') sesleri ile biten gövdeler /a e ê/ ve /o/ ile başlayan biçimbirimler ile ekleştiğinde görülmektedir. Güney diyalektlerinde, bu müdâhil /y/ sesine eklerin önünde (ör. diğer durumlarda -*ân* biçiminde olan özne-dışı çokluk ekinin *mî-yân* 'koyunlar' sözcüğünde olduğu gibi ünlüye eklenmesi), bildirme ekinin önünde (ör. *ê mā yo* 'bize aittir') veya isim tamlaması görevinde (*sere* 'baş' > *sereyê to* 'senin başın'), sıfat tamlaması görevinde (*belâ* 'belâ' > *belâyo gird* 'büyük belâ'), öntakılarla birlikte (*jinî* 'kadın' > *jinîya zey to* 'senin gibi bir kadın') ve çokluk ekinde kullanılan (*birâ* 'birader' > *birâyê girdi* 'ey muhteşem biraderler') izafet unsurunda rastlamaktayız. Yarı ünlü /w/, yardımcı ses olarak Zazacada daha seyrek olup, örneklerin hemen hepsi dudak ünlülerinin yanında ortaya çıkar (ör. Siverek ağızında *birâ-wo bîn* 'diğer birader', *ju-wei* 'biri (dişil nesne durumu)'). Ünlülerin kaynaşması, görüldüğü kadarıyla, bağımsız bir varyant olarak kimi zaman Güney Zazacada karşılaşılan bir hadisedir.

Farsça hem bağlam-duyarlı hem de bağlam-duyarsız değişken ünsüzlerden geniş ölçüde faydalanmaktadır. Klasik dilde ortaya çıkan, yukarıda değindiğimiz *be(d)* öntakısındaki /d/'nin mahiyetinin sesbilimsel bağlamdan bağımsız olduğu açıktır. Farsçada çokluk eki -*ân* ile yapılmış *bende-gân* 'hizmetkârlar', soyutluk

8 Kürtlerden farklı olarak, Zazalar Doğu Anadolu'nun yerlisi olmayıp, hemen hemen Türkler ile aynı zaman diliminde İran'dan batıya doğru göç etmişlerdir. Orijinal adları *Dim(i)li* < *Daylāmî*'dir.

9 Bir kuzey ağızı için bk. Selcan (1998: 224-225 § 12.1.5.2); güney ağızlarından biri için bk. Paul (1998: 11 § 27 ve 37 § 54).

anamlı yapım eki *-ī* ile yapılmış *bende-gi* ‘hizmetkârlık’ ve *teşne-gi* ‘susuzluk’ veya zarf eki *-âne* ile oluşturulan *beççe-gâne* ‘çocukça’ ve *cudâ-gâne* ‘ayrı olarak’ örneklerindeki gibi yapım ve çekim eklerinde bulunan ünlü çarpışmasını önleyici /g/ Orta Farsçanın tarihî bir kalıntısı olup basit gövdelerde düşmüştür. Bu ses şu an için her ne kadar söz konusu eklerle aitse de eskicil bir gövdeden gelmektedir: Yukarıdaki örnekler Orta Farsça *bandak*, *vaçak/baçak*, *cutāk* ve *tişnak* sözcüklerinden gelip hepsi damak sesi barındıran şekillere dayanmaktadır. Bu /g/ daha sonra, Türkçe ve İtalyancaya da girmiş Arapça alıntı sözcük *masçara* ‘soytarı’dan türetilen *masçara-gi* ‘soytarılık’ örneğinde olduğu gibi esasında bu sese sahip olmayan pek çok sözcüğe aktarılmıştır. Aslında kökensel bir kalıntı olan bu /g/ sesi çokluk çekim eki ve soyutluk yapım eklerinde bambaşka bir şeye dönüşmüştür: Çokluk çekiminde *-gān*, *-e* ile biten sözcüklerden sonra çokluk ekinin (*-ān*) normal değişken biçimidir. Soyutluk yapım eki *-ī*’nin bir varyantı olan *-gī*’deki /g/ sesine kısmen ayırıcı bir görev yüklenmiş, işlevsel olmuştur: Farsçada, ünlü ile biten gövdelere geldiklerinde kısmen ayırt edilen birtakım *-ī* eki ve bitişkeni mevcuttur. Farsçaya (ve Osmanlı Türkçesine) alınan nispet eki *-ī* Arapçadan ünlü-sonrası *-vī* varyantı benimsenerek alınmıştır. Ekin kullanımı, *Gazne-vī*, *Gence-vī* veya İran kenti olan *Sāri*’den gelen *Sāravī* gibi Farsça yer adlarına uzanmıştır; *Alevī* mezhep adı da Halife Ali’nin adından gelir. Farsçada, *-(g)ī* ve *-(v)ī* eklerinin yanısıra, ünsüzden sonra *i* olarak ortaya çıkan başka bitişken parçacık ve ekler de vardır. Bunların ünlü takipçileri, yine, farklıdır: *i* ayrıca teklik 2. şahıs eki görevinde bir bitişken parçacıktır (Türkçe *+sIn* görevinde); ünlüden sonra geldiğinde (Klasik Farsçanın tüm koşaçlarında olduğu gibi) başında ünlü çarpışması, yani hemze, görülür. Dördüncü olarak, *hane+(y)i* ‘bir ev’de olduğu gibi, belgisizlik tanımlığı olan *+i*, ünlülerle biten tabanlara geldiğinde /y/ ünsüzünü edinir. Böylece elimizde, ek almış dört unsur arasındaki dört yönlü biçimsesbirimsel karşıtlığa yönelik, sadece ünlülerden sonra tebarüz eden bir ayırım mevcuttur. Söz konusu karşıtlık, ünlülerden sonra gelen, ancak ünsüzlerden sonra aynı biçimde bulunan Türkçe yükleme hâli eki *+yI* ile teklik üçüncü şahıs eki *+sI* arasındaki kadar sistematik değildir: Farsçanın bütün soyutluk sözcüklerinde *-gī* biçimi olmayıp, sözlü iletişimde hem ünlü çarpışması hem de yarı ünlü /y/ duyulmakta; ancak bu ayırım iletişimin gerektirdiği hâllerde kullanışlı olmaktadır.

Farsçada ünlü ile sona eren gövdeler ve ünlü ile başlayan ekler arasındaki /y/ kullanımı da esas itibarıyla art zamanlılıktan ileri gelmektedir: *pā* ‘ayak’, *rū* ‘yüz’, *mū* ‘kıl, saç’ gibi sözcükler ve bugünkü anlamıyla ‘üniversite öğrencisi’, aslında ise ‘bilgi arayan’ manasına gelen *dāneş-cū* tamlamasının ikinci parçasındaki gibi fiil gövdeleri /y/ sesi ile bitmekteydi. Bu yüzden, /u/ ile biten diğer gövdeler çokluk durumunda bağlam-duyarlı bir /w/ sesine sahipken, yukarıdaki örneklerin çokluk biçimlerinin *dāneşcūyān*, *hūb-rūyan*... vd. olması hiç şaşırtıcı değildir: *bāzuwān* ‘kollar’, *abrūwan* ‘kaşlar’, *gīsūwān* ‘bukleler,

lüleler', āhūwān 'ceylanlar', cādūwān 'büyücüler' vd.'nin tabanları son seste bir /y/'ye sahip değildiler.¹⁰ İzâfet (ilgi durumu) morfemi e'nin (Klasik Farsçada i) kaynağı Eski Farsçadaki ilgi zamiri olan ya'dır ve bu olgu bize bu morfemin ünlüden sonra önüne bir /y/ almasını izah etmektedir.¹¹ Farsçada hangi durumda ünlü çarpışmasını önleyen bir /y/ sesinin kullanıldığı ya da hangi durumunda ünlüler arasında bir hemze telaffuz edildiği gibi bütün sesbilimsel ve biçimbilimsel konuları ayrıntıları ile burada ele almak mümkün olmayacaktır.¹² /y/'nin hem kendisini takip eden /i/ vesilesiyle, hem de bazı isim ve fiil şekillerinde /i/ tarafından takip edilmeksizin de ortaya çıktığını söylemekle yetinelim.

Şimdi ele aldığımız diller ile alakalı gözlemlerimize toplu hâlde bir bakalım. Her ne kadar bu dillerde eklerin ve bitişken parçacıkların başındaki ünlülerin düşürülüşü bilinmiyor değilse de,¹³ biçimbirimlerinin bitişmelerindeki normal süreç, bu ünlülerin muhafaza edilip önlerine bir yarı ünlü getirilmesi şeklindedir (/y/ bu durumda /w/'ye nazaran çok daha sık kullanılır). Diğer iki alternatif olarak, gövde ünlüsü ile ek ünlüsünün kaynaşması ve bu iki ünlü arasına ayırıcı olarak bir hemze girişinden de faydalanılmakta; ancak bunlar çok seyrek olmaktadır.

Ünlü ile biten gövdelere ünlü ile başlayan ekler ve bitişken parçacıklar geldiğinde bu gövdenin sonunda veya ekin başında ortaya çıkan ünsüzler açısından Arapça, Kürtçe, Zazaca ve Klasik Farsçayı ele aldıktan sonra şimdi Batı Oğuzcaya dönebiliriz. Türk dillerinin bu kolu, ölçünlü diller olan Türkçe, Azerice ve (Moldovya Cumhuriyeti, Romanya, Bulgaristan ve Ukrayna'da konuşulan) Gagauzca ile birlikte Balkanlar (Bulgaristan ve Makedonya'da), Kırım yarımadası (Kırım Osmanlıcası ve bazı Kırım Tatar ağızları), Türkiye, Gürcistan, Ermenistan, Suriye ve Irak'ta konuşulan ağızları, ayrıca da İran'ın Azeri, Kaşkay, Aynallu ve Sungur Türkçelerini içermektedir. Ortadoğu'ya (ve XIV. yüzyıldan itibaren de Balkanlara) göç eden Oğuz grupları, Batı İranî diller ile bin yıldan fazla bir müddet temas hâlinde olmuştur.¹⁴ Şimdi, Batı Oğuzcunun

10 āhū ve cādū sözcükleri Orta Farsçada damak sesleri ile sona eriyordu ve eşzamanlılık tutarlı olarak artzamanlılığı takip etseydi onlar da çokluk biçimlerinde /g/ barındırırdı.

11 Bu unsura ait /y/'nin sadece ünlülerden sonra gelişi kuralına bir istisna olarak zikredilen ow diftongu, ikinci kısmı bir yarı ünlü olduğu için tam bir istisna sayılmaz.

12 Bu konuda Sadeghi'nin (1991) çalışmasını gayet faydalı buluyorum; kendisi bu mesele ile ilgili daha önce yazılmış birkaç kaynaktan da bahsetmekte, daha önemlisi Yeni Farsçanın ilk yüzyıllarına ait bazı kaynakların ünlüler arası yā ve hemze'yi kullanımını belgelemektedir. Bununla birlikte bu uygulamaların, aşırı koruyucu imlâ ve imlâ geleneklerinin etkisine maruz kalmış olabileceği için, filolojik ve lengüistik açıdan dikkatle çalışılması gerekmektedir. Majidi'nin, Sadeghi tarafından zikredilmeyen, tamamıyla eşzamanlı olan izahları da okunmaya değerdir (1990: 28-35). Bu konu, kesinlikle, hem Farsçanın farklı çağdaş lehçe ve ağızlarındaki kullanımı hem de meselenin tarihini ele alacak detaylı bir araştırmayı hak etmektedir.

13 Örneğin Klasik Arapçadaki waşla / visalet (özellikle de belirli tanımlığın ön sesinin yerine geçerken) veya Farsçadaki teklik üçüncü şahıs koşacağının olumsuz biçimi olan nīst.

14 IX. yüzyılda çok sayıda Türk, Abbasi ordusunda görev aldı; ancak o dönemde genç yaşta Türkçeden vazgeçip Arapça kullanımına geçmiş olmaları beklenebilir. X. yüzyılda, İran ve Irak üzerindeki Selçuklu hâkimiyetinin başlangıcı ile beraber Ortadoğu'da Türkçe konuşan bir topluluk oluşmuş olmalıdır. XI. yüzyıl Bizans'ın Selçuklu ordusu tarafından mağlubiyetine ve ardından Anadolu'nun, çeşitli Oğuz gruplarına açılışına tanık oldu. Oğuz boylarının çok büyük bir bölümü, Moğol ordularının korkusuyla kaçarak, XIII. yüzyıl sonlarında Anadolu'ya ayak basmışlardır.

bir temsilcisi olarak Türkçede biçimbirim birleşmesini ayrıntılı olarak ele alıp, ardından Batı Oğuzca ve Merkez Oğuzcanın Türkçeden ayrıldığı noktalara – konumuzla ilgili olduğu nisbette – değineceğiz.

Türkçedeki nöbetleşmelerin bir tipinde¹⁵ ekler, gövdelerinin ünlü veya ünsüzle bitişine bağlı olarak uzayabilir veya kısalabilirler: Bu tip nöbetleşmede, ünlü ile biten bir gövdeye ünsüzlü bir değişken biçim gelirken, ünsüz ile biten gövdeye ünlü ile başlayan başka bir değişken biçim gelir. Sözcük yapımı ve çekiminde ve de bitişken parçacık oluşumunda devreye giren bu düzen sayesinde ünlüler yan yana gelmez; ünlü kaynaşmaları, ünlülerin art arda gelişlerine ekleşmede izin verilmez, böylece bulanıklık ve düzensizliğin önüne geçilmiş olur. Türkçenin, biçimbirimlerin bir arada bulunup çok az kaynaştığı ve nadiren tek bir heceyi paylaştığı eklemeli yapısı, bu dilin morfolojisinin neden yüzyıllarca böyle değişmeden kalışını açıklayabilir; yani tam da bundan dolayı (Hint-Avrupa dillerinin aksine) morfolojik bir yenilenmeye ihtiyaç duymamış olabilir. Türkçede bu düzeni başarıyla yürütmeye yönelik üç yol vardır:

Bunlardan ilki $\pm(V)C$ tipindeki eklerde, baştaki ünlüyü düşürmektir.¹⁶ Bu hadise için örneklerden biri, eklendiği gövde ünsüz ile bittiğinde *ev+im*, ünlü ile bittiğinde *oda+m* biçimini alan teklik 1. şahıs iyelik ekidir. Türkçede bu eğilimi gösteren diğer bir ek *bir+inci*, *iki+nci* vd.'de olduğu üzere sıra sayı ekidir. *sarı+mısı* ve *sarı+mturak* örneklerinde görülen, yaklaşık renk adları yapan eklerde de ekin başındaki ünlü kaldırılır. Türkçenin, başlangıç ünlüsü değişken olan diğer bütün ekleri sözcük yapımı sahasına aitken; sıra sayı ekiyle 1. ve 2. şahıs iyelik ekleri hariç bütün çekim ekleri (aşağıda açıklanan) üçüncü yolu kullanırlar. Bilindiği üzere sözcük yapımı, konuşurun hafızasına, en azından onun üretkenliği ölçüsünde, ihtiyaç duyan muhafazakâr bir dil alanıdır.

Ünlü kaynaşması ve çarpışmasından kaçınmak için ikinci yol tümüyle sözcük yapımı ile sınırlanmıştır: Bazı yapım ekleri ünlülerden sonra hiçbir şekilde gelmez; onların vazifesi başka unsurlar tarafından üstlenilir. Bu yüzden, Türkçedeki edilgenlik eki *-Il-*'in¹⁷ görevi, **oyna-l-* > *oyna-n-* örneğinde olduğu gibi, temel olarak dönüşlülük eki olan *-(In)-*'a devredilir. Bu, örneğin ettirgenlik ekinde, kısmen düzensiz bütünleyici meselesine benzemektedir: *geç-ir-*, *bat-ır-* gibi türemiş şekillerde kullanılan ettirgen değişken biçim *-Ir-* ünlülerden sonra bulunmazken, başka bir değişken biçim olan *-t-* yalnızca ünlülerden sonra gelir

15 Bu dilde yalnızca eklerin değişken biçimleri vardır, gövdelerde böyle bir durum söz konusu değildir.

16 Türkçe için burada tercih edilen biçimbilim işaretlerinde, “+” isim kök ve gövdelerine olan, “-” ise fil kök ve gövdelerine olan ekleşmeleri göstermektedir.

17 Büyük harfler arşifonemleri gösterir; örneğin *I* harfi *i / ı / ü / u* nöbetleşmesini, *A* harfi */a/ - /ä/* nöbetleşmesini temsil eder. Türkiye Türkçesi dışındaki Türk dillerindeki ekler söz konusu olduğunda, *I* /*ı*/ - /*i*/, *U* /*u*/ - /*ü*/ ve *X* en azından /*i*/, /*i*/, /*u*/, /*ü*/ ünlülerini kapsayan geniş bir nöbetleşmeyi simgeler. Parantez içine alınan harfler ise belirli koşullarda kullanılırken diğer durumlarda kullanılmazlar.

(ör. *oyna-t-*).¹⁸

Bu makalenin esas konusunu oluşturan üçüncü yol ise ek başı ünsüzünün düşürüldüğü $\pm(C)VC$ tipidir. Bu yol, 1. ve 2. teklik şahıs iyelik eki ve sıra sayı eki dışında, çekimde kullanılmakta olan tek yoldur. Düşürülen ünsüzler 3. teklik şahıs iyelik ekinde /s/, üleştirme sayıları ekinde /ş/, ilgi ekinde /n/, diğer örneklerin tümünde ise /y/ olmaktadır. 3. teklik şahıs iyelik eki, Çuvaşça dışında, Türkçede ve diğer eski ve çağdaş Türk dillerinde $+(s)I(n+)$ ¹⁹ biçimine sahiptir. $*_1(n)$ ve $*_s(n)$, Ön Türkçede iki bağımsız zamir olup daha sonra biçimbirimsel bütünleştirici bir dağılıma girmiş görünmektedir; bu düşüncüyü Çuvaşçanın ileride değineceğimiz durumu desteklemektedir. *in+* zamiri Eski Türkçede *ınça* ‘o şekilde’, *ınçıp* ‘o halde’, *ıntın* ‘o taraftaki’, *ınaru* ‘o tarafa, ileriye doğru’, Klasik Moğolcada *inu*, *ınagşi* gibi sözcüklerde görülmekte, $*_s(n)$ ise bence *sınar* ‘bir taraf; -e doğru’ sözcüğünde korunmuş bulunmaktadır. Üleştirme eki, Türk dillerinin çoğunluğunda $+(ş)Ar$ şekliyle mevcuttur. Eski Türkçede $+(ş)Ar$ yerine bulduğumuz $+(r)Ar$ biçiminin *bir+är*’in meta-analizinden ortaya çıktığı düşünülmektedir; buna karşın $+(ş)Ar$ *beş+är*’den gelebilir.²⁰ Karaçay-Balkarca ve Çuvaşça $+şAr$ ’ın kullanımı (‘bir’ dışında) ünsüzle biten sayı isimlerine kadar genişletilmiştir. $+(r)Ar$ ve $+(ş)Ar$, ortak bir Ana-Türkçe şekil çatısı altında birleştirilemeyeceğine göre aslı şekil $*+(A)r$ olmuş olmalı, yani ilk tipten gelmiş olmalıdır.²¹ Burada ele alınacak üçüncü tipe ait olan üçüncü ek çağdaş ölçünlü Türkçedeki tamlayan eki $+(n)In$ ’dir. Bu ek, bünyesindeki $n - \emptyset$ nöbetleşmesini, $+(n)X\eta$ biçiminde olduğu Eski Türkçenin en erken döneminde²² de yaşamaktaydı. Bu ekin tam varyantının (yani CVC biçiminin), hâlihazırda Eski Uygurcanın neredeyse tamamında, ünsüzle biten tabanlara kadar genişlediği görülmekte olup bugün Türk dillerinin büyük bölümünde $+nX\eta$ şeklindedir. Ek başındaki unsur zamir /n/’sinden gelmiş olabilir ve bu sesin yükleme durumuna girişi de Eski Uygurcanın son döneminde meydana gelmiştir.²³ Oğuz Türkçesindeki

18 Buna göre, *oyn+a-mak*, *harc+a-mak*, *kan+a-mak* ve *yaş+a-mak* gibi örneklerde bulduğumuz yapım eki $+A-$ ’nin ünlülerden sonra tam olarak ne yaptığını iki şekilde açıklamak mümkündür: Ya *eski-mek*, *boya-mak* gibi eş sesli fiil ve isim gövdelerini örnek olarak vererek ünlünün düştüğünü, ekin bu şekilde *Ø*’a indirildiğini kabul edebilir, ya da ekin, görevini işlevi ve anlamı $+A-$ ’ya benzeyen ama çok daha işlek olan, örneğin *sıra+la-mak* fiilinde gördüğümüz $+lA-$ ekine bıraktığını varsayabiliriz.

19 Ekteki ıslıksı sesin Güney Sibiryâ dillerinde tonlaşması ve Yakutçada *t* olması, zamir *n*’sinin Uygurca ve Özbekçede mevcut olmayışı; ek ünlüsünün Yakutçada yalnız durumda *A* olması gibi birkaç ufak farklılık da mevcuttur. *n*’nin varlığı biçimbirimsel olarak şekillenir: Çekim şekillerinde ek tam formunda iken, yalnız durumda *n* düşürülür. *s*’nin ortaya çıkışı sesbilimden kaynaklanır; çünkü kendisinden önce gelen sesin ünlü olması ile ilgilidir; ancak ünsüzün *s* oluşuyla taban sonu ünlüsünün netliği arasında bağlantı yoktur.

20 Bunun yerine, bazı Güney Sibiryâ dillerinde aykırılışma sonucu $+(r)Ar$ biçiminden gelişen $+(l)Ar$ şekli mevcuttur. Moğolcaya da içine alan bölgesel bir özellik olan bu aykırılışma için bk. Erdal (1998: 72-73). Kimi Türk dilinin bu ek yerine ayrılma halini kullandığını görüyoruz.

21 $+(r)Ar$ ayrıca, ekin kendi bünyesinde olan bir hece ile söylenmesi için tekrarlanması yoluyla (ör. $*iki+r+är$) oluşmuş olabilir; bu yönde bir eğilim eklemeli dillerde yaygındır.

22 Moğolistan’da bulunan runik yazıtlar ile Eski Uygurcanın en eski kaynakları (çoğunlukla Manici metinler).

23 Başka bir teze göre bu ek Eski Türkçe *näj* ‘nesne’ ile ilişkilidir; Türkçede aslı kelime başı /n/ olmadığına göre bu sözcük belki soru zamir *nä*’den türemiş olabilir. Yükleme eki için aşağıya bakınız. Zamir *n*’si iyelik ekleri, işaret

gibi, Çuvaşça da ünsüzlerden sonra /n/'siz, ünlülerden sonra /n/'li olan varyanta sahiptir.²⁴ *y* dışındaki istikrarsız ünsüzlerle başlayan üç Türkçe ek, şüphesiz ki ne özel olarak Oğuzcadır ne de bu özellikleri Türk dünyasının güney-batı kısmıyla sınırlıdır. Ancak bu üç ekin içinde, tamlayan ekinin değişkenliğini sadece Oğuz Türkçesi ve Çuvaşçada sürdürdüğü ilgi çekicidir.

Türkçenin, ünlü veya ünsüz ile biten tabanlara gelişlerine göre değişen ek ve bitişken parçacıklarının çoğunda istikrarsız bir /y/ unsuru vardır. Bu ekler şunlardır:

- yükleme hâli için kullanılan $+(y)I$ ve yönelme hâli için kullanılan $+(y)A$;
- tasarlama kipleri: teklik 1. şahısta $-(y)AyIm$, 2. şahısta $-(y)AsIn$, 3. şahısta $-(y)A$ (ağızlarda ve eskicil); çokluk 1. şahısta $-(y)Allm$,²⁵ 2. şahısta $-(y)In$;
- sıfat-fiiller: $-(y)An$ (gelecek zaman dışı), $-(y)AcAg$ (gelecek zaman) ve $-(y)IcI$ (özneleri uzmanlıkları veya alışık oldukları faaliyete göre isimlendirir; örneklerin birçoğu leksikalleşmiştir);
- ad-fiiller: $-(y)Iş$ ve -- türetim çerçevesinde -- $-(y)Im$;²⁶
- zarf-fiil ekleri $-(y)A$ (birkaç leksikalleşmiş örnek dışında ikilenmiş olarak), $-(y)Ip$, $-(y)Inca$, $(y)ArAk$ ve $-(y)All$;
- zarf-fiil eki $-(y)A$ ve yardımcı fiillerle oluşturulan kip ekleri $-(y)Abil$ - ile $-(y)AmA$ - (sırasıyla bir eylemin icrasında yeterlilik ve yetersizliği ifade ederler) ve $-(y)Iver$ - ile $-(y)Agel$ - (eylemin tarzını ifade ederler);
- teklik ve çokluk 1. şahıs zamirlerinin bitişken parçacıkları olan $-(y)Im$ ve $-(y)Iz$.²⁷

Bugünkü Batı Oğuz dillerinin tümünü kapsayan alanda ve Eski Anadolu Türkçesinden itibaren de süregelen biçimde yukarıda listelenen ek ve bitişken parçacıkların – eğer bu dil ve lehçelerde bulunuyorlarsa – ünlü ile biten bir tabana eklendiklerinde önlerine bir /y/ getirilir.²⁸ Aralarında kullanım sahasının bölündüğü tek bir ek vardır: Kars'tan başlayıp doğuya doğru gidildiğinde Azericenin (Azerbaycan ve İran'da konuşulan) ağızları, Sungur, Aynallu ve Horasan Türkçelerinde, Türkmençe ve Yakutça'da olduğu gibi, yükleme ekinin

zamirleri ve birkaç başka unsurun çekim durumlarında ortaya çıkar.

24 Bu ekin tek istisnası, N. I. Aşmarin'in Benzing (1942, § 13)'den naklen, Simbirsk eyaletindeki Kurmuş köyünün Viryal ağızında bulunduğu hem art hem de ön ünlülerden sonra $-yân$ olan biçimdir. Ancak bu, o diyalektin bütün ses sistemini ele almadan bir yargıya varılamayacak çok özel bir gelişimdir. /y/'li varyant, *u* ve *ü*'lü tabanlar *v* yarı ünlüsüne sahipken, /i/ ile bitip *y* yarı ünlüsüne sahip tabanlardan başlayarak genelleşmiş olabilir.

25 Orta Anadolu'dan itibaren Batı Oğuzcanın doğusunda $-(y)Ak$ şeklini buluyoruz.

26 Örneğin, *deyim* ve *deneyim*; *denem* yaratılmışsa da pek kullanılmamaktadır.

27 $-(y)Ik$ ve benzer şekiller Orta Anadolu ve Doğu Anadolu ağızlarının pek çoğunda ve daha doğuda da bulunur.

28 Kaynaklar burada ayrıntılı şekilde verilmeyecektir; okur, Merkez ve Doğu Oğuzca için Gerhard Doerfer'in öğrencileriyle yayınladığı çalışmalara başvurabilir.

sadece ünlülerden sonra *+yI* yerine *+nI* şeklinde olduğunu görmekteyiz.²⁹ Dikkat edilirse, Oğuzca ve Yakutça dışındaki Türk dillerinin her pozisyonda kullandığı *+nI'*yi, Merkez ve Doğu Oğuzca ağızları yükleme durumu için benimsemiş; ancak onu kendilerinin tipik dönüşümlü kullanımlarına (*+yI* - *~ +I* ikilisine benzer olarak *+nI* - *~ +I*) yerleştirmişlerdir. Bahsi geçen diğer bütün ekler için, Merkez Oğuzcanın tavrı Batı Oğuzca gibidir (örneğin, Kaşkaycada ünlülerden sonra gelen zarf-fiil eki *-yUban*; Horasan Türkçesindeki *yi-yäk* 'yiyelim'; Afşarcadaki sıfat-fiil *de-yän*, tasarlama kipi *de-yäx* veya zarf-fiil *de-yä*). Bu üçüncü yol, burada sınırlandırılan alan içinde en önemlisi olmanın yanı sıra şimdi dikkatimizi yönleneceğimiz Oğuzca dışı Türkî dünya için istisnâî durumdadır.

Öncelikle Eski Türkçedeki duruma bir bakıp daha sonra günümüzde konuşulmakta olan dillere dönelim.³⁰ Erdal'ın (1979), Eski Türkçenin her çeşit biçimbirim birleşmelerini ele aldığı çalışmasında görüldüğü üzere, bu dilde kullanılan en genel yol, ünlü çarpışmasını ekin başlangıç ünlüsünün düşürülmesiyle ortadan kaldıran birinci tiptir. Birinci yol, tarihi lehçelerin tamamında ve Batı Oğuzca dışındaki günümüz Türk dillerinde de en yaygın olan yoldur. İkinci yol Eski Türkçede de mevcut olmakla birlikte, Türkçede olduğu gibi sınırlı ve üretkenlikten uzak bir seviyededir. Yukarıda ele alınan 3. teklik şahıs iyelik eki, üleştirme eki ve tamlayan ekinin varyantları da böyledir; bu ekler ünlü ile biten tabanlara eklendiklerinde sırasıyla /s/, /r/, /n/ ünsüzlerini kullanarak üçüncü yolu ortaya koyarlar. 3. teklik şahıs iyelik eki ve üleştirme ekinin dönüşümlü (ünsüz ile ve ünsüz olmadan) kullanımı, bugüne değin hemen hemen bütün Türk dillerinde mevcuttur.

Erdal (1979: 107-109), Eski Türkçede ünlü çarpışmasını etkisiz kılan bir /y/'nin olmadığını gösterir. Böyle bir unsurun mevcudiyetinin savunulabileceği (muhtemelen birbiriyle ilişkili olan) iki durum, ünlülerden sonra *-yU* şeklinde olan zarf-fiil eki ve yine ünlülerden sonra *-yUr* olan geniş zaman ekidir. Eski Türkçedeki bu *y*'li şekillerin neden sesbilimsel olarak şekillenmediği şu şekilde açıklanabilir: Bu ekler, ünsüzle biten tabanlara geldiklerinde, genel olarak sözcük yapımına

29 Türk dillerinin çoğunda *+nI* ünlülerden sonra da kullanılır. Ayrıntılara baktığımızda bazı Azerbaycan ağızlarında *+yI* bulunduğunu görüyoruz; krş. Şiraliyev (1983: 75-80). Diğer taraftan bazı Eski Anadolu metinlerinde *+nI'*ya rastlamaktayız; krş. Gülsevin (1997: 33): *+nI* bu metinlerde ünsüzlerden sonra da geldiğine göre, bu bir Doğu Oğuzca özelliği değildir, Harezmi Türkçesinin etkisinden kaynaklanmaktadır. Ana Türkçede yükleme eki, isim ve sıfatlar için *+(X)g*, zamirler için ise, *bun* örneğinde olduğu gibi, önüne zamir *n*'si alan *+I* idi. Daha sonra, Eski Uygurcanın geç aşamalarında bile, meta-analizden oluşmuş yükleme eki *+nI*, ilkin zamir görevine yakın olan sözcüklere ve yabancı unsurlara, daha sonra gittikçe daha fazla sözcüğe eklenir oldu. Bu sürecin devamında, *+nI* Türk dillerinin büyük bir kısmında *+(X)g*'nin yerini almış oldu. Oğuzca *+I*, ekin Eski Osmanlıcadaki ikili uyumluluğuna bakarak, [Gülsevin'in (1997: 31) düşüncesinin aksine *X* değil *I*] yükleme ekinin isimlere eklenen biçiminden değil, zamirlere eklenen biçiminden gelmiş görünmektedir.

30 Eski Türkçe, VIII.-XIV. yüzyıl aralığında Moğolistan, Çin Türkistan'ı ve Güney Sibirya'da çeşitli yazı sistemleri ile yazılan yazıt ve elyazmalarından derlenmiş ağız kümesidir. Osmanlıca hariç, Orta Türkçenin elimizde olan, XIV. ile XIX. yüzyılın ortalarına kadar yazılmış olan kaynaklardaki bütün lehçeleri, burada ele alınan konu ile ilgili olarak, Eski Türkçe ile Oğuz dışı diller arasında bir köprü durumundadır; Osmanlıca ise ünlü çarpışmasının telafisi konusunda Modern Türkçeden pek farklı değildir.

dayalı bir tercih ile yalnızca *-U* ile *-Ur* biçimlerinde değil, *-A* ile *-Ar* ve *-I* ile *Ir* olarak da tezahür eder. Eski Türkçede ünlü ile biten fiil gövdeleri ya basittir, ya da isimden türetilmiştir, fiilden türetilmiş değildir. Bununla birlikte, türetilmemiş veya isimden türemiş fiil gövdelerine gelen zarf-fiil ve geniş zaman eklerinin ünlüsü normal olarak *U* değil *A*'dır (ayrıntılar için bk. Erdal 1979a). Bu yüzden, eğer bu eklerin *y*'si sadece ünlü çarpışmasını önleyici olsaydı, ünlülerden sonra *-yU* ve *-yUr* değil, '*-yA*' ve '*-yAr*' biçimlerini görmeyi beklerdik ki, durum hiçbir şekilde öyle değildir. Geniş zaman ekinin *-yUr* biçimi sadece Halaççada muhafaza edilmiştir (Doerfer 1988: 156-157). Günümüzde bütün Türk dillerinde kullanılan ünlüsüz varyant *-r* Eski Türkçenin en eski kaynaklarından beri bilinmektedir.³¹ Ünlü sonrası *-yU* günümüzde genellikle *-y* olmuştur; bu ek, ünlüsünü Türk dillerinin çoğunluğunda, hatta Oğuz grubuna ait olan Türkmencede bile yitirmiştir (Clark 1998). Bu *-y* bir değişken biçimdir; ama ünlü çarpışmasını önleyici bir ünsüz olma işlevini artık bırakmıştır. Sibiry Türkçesi ve Çuvaşçada *-yU*, eklendiği gövdenin ünlüsüyle kaynaşmaktadır,³² dolayısıyla burada da eğer mevcut olsaydı bile, birleştirme işlevinin bulunmadığını görmekteyiz. O hâlde damaksıl geçiş ünlüsünün Oğuz dışı çağdaş Türk dillerine girmemiş olmasının yanında, bunun belki var olmuş durumları da bu dillerin sistemlerinden kaldırılmıştır.³³

Orta Asya'yı hiç terk etmeyen Oğuzların dili olan Türkmencede, istikrarsız */y/* ile başlayan sadece iki ek bulunmaktadır. Bunlardan biri, Erdal (1998a) tarafından ele alınıp, aşağıdaki çıkarıma varılmış olan *-(y)Iş*'tir. Genel Türkçe *-(X)* *ş* şeklindeki türetim ekinin tüm Oğuz Türkçesinde *-(y)Iş* şeklinde bir çekim eki oluşu, muhtemelen aynı biçim, anlam ve işlevi olan ve hatta aynı damaksıl yarı ünlüden faydalanan Farsça ek ile meydana gelmiş bulaşma (*contamination*) ile ilgilidir. Türkmencedeki diğer birleştirici */y/*, kısa ünlülerden sonra *-ycl* (ör. *bāğlaycı*, *dinle-yci*) görünümünde olan, kılıcı *-Icl* ekidir.³⁴ Bu iki ek dışında Türkmence gövde sonu ünlüsü ile ek önu ünlüsünü kaynaştırır:³⁵ Örneğin, yönelme hâli eki

31 Günümüz Türk dillerinde bu varyant gövde sonu ünlüsü ile *-yUr*'un kaynaşması sonucu da oluşmuş olabilir.

32 Schönig (1995: 124-126), bu konuyla alakalı kendisinin başka bir makalesine göndermede de bulunarak, ayrıntıları bir araya getirir.

33 Özbek yazı dilinde kullanılan *-(y)AjAk*, muhtemelen Osmanlıcadan kopyalanmıştır. Aslında bu durum, müteakip paragrafa zikredilen Türkmencenin iki eki için de geçerli olabilir.

34 Bu ek için bk. Clark (1998: 525) ve Tekin vd. (1995: 13); *-(y)Iş* için bk. Clark (1998: 69, 334-335). *Oka-* 'okumak' (*oko-* olarak telaffuz edilir) fiilinden gelen *okıcı* 'okuyucu', aslı gövde olan *okı-*'yı muhafaza etmiş görünmektedir.

Ayrıca krş. *yöre-* 'yürümek' fiilinden gelen *yörİş* (sözlüklerde bu şekilde) 'yürüyüş; işlev görmek'. Eklerin ilk ünlülerini düşürüşü, Türkmencenin genel sesdizimi kurallarıyla örtüşür ve hatta ünlü ile biten bir gövdeye geldiğinde *-(y)Iş* ile de aynı durum geçerliliğini korur (ör. *belle-yış+i* 'belirtiş'). Türkçenin bitişken koşak şekilleri olan *(y)mlş*, *(y)ken*, *(y)saA*, *(y)dl+* 'dan anımsanan genel varsayım bu örneklerdeki ünlü ardı *y*'nin *imış* vd.'nin ilk ünlüsünün heceliksizleştirme (*desyllabification*) yoluyla elde edildiği yönündedir. Bana göre, Eski Osmanlıca kaynaklarda kendini açıkça gösteren *(y)ImIş* vd.'nin bu bitişkenlerin kaynağı oluşu daha iyi bir varsayım olur; krş. Adamović tarafından alıntılanan *quvvetlü+yimış*, *qanda+yıdı*, *bu+yıdı*, *gözlü+yıdı*, *satdı+yıdı*, *geçdi+yıdı* şekilleri (1985: 208, 219, 222) ve bu konudaki görüşü (1985: 219). Ayrıca pek çok Anadolu ağzının bu şekillerin öndeki ünlüleri ünsüzlerden sonra da koruduğuna dikkati çekelim (ör. *yoy+udu* 'yoktu'). Bir gövdenin vurgulu son hecesinin hemen ardından gelen ünlünün düşürülmesi gayet doğal olur. Böylece, Türkçe koşakların bitişken yapıları da tarihsel olarak ünlüler arası */y/*'nin örnekleri olabilir.

35 Yapım eklerinin başlangıç ünlüsü, *dara-k* 'tarak', *eyle-m* 'tabaklama', *göro-w* 'koruma', *isle-g* 'dilek, istek', *kese+r-*

+A, /i/ ile biten bir gövdeye geldiğinde bu iki ünlü kaynaşarak uzun + \bar{A} oluşturur. Benzer şekilde, *gapı+Im* ‘kapım’ > *gapīm*; *köçä+In* ‘sokağın’ > *köçāñ*; *yāša-Ar* > *yāšār* ‘(o) yaşayacak’; *yāša-An* > *yāšān* ‘yaşamış olan’; *yāša-Ayin* > *yāšāyin* ‘yaşayayım’; *yāša-Allñ* > *yāšālñ* ‘yaşayalım’; *yāša-In* > *yāšāñ* ‘yaşayın’; *yāša-Ip* > *yāšāp* ‘yaşayıp’, *yāša-As+* (*yāšāsım geldi* ‘yaşayasım geldi’ cümlesinde).³⁶ Burada, bunun /y/ barındıran ara süreç yaşamış bir kaynaşma olduğunu (ör. Bazin 1959’un görüşüne göre) varsaymak için bir neden yok gibidir. Türkmençe, *y* alanının tamamıyla dışındadır. Daha ziyade, bu dil, bir dereceye kadar Çuvaşça gibi, Genel Türkçenin biçimbirim ekleşmelerinde ünlü çarpışmasına gösterdiği dirençten vazgeçmiştir. Doğu İran’da konuşulmakta olup Merkez Oğuzca ile Türkmençe arasında coğrafi olarak bir köprü olan Horasan Türkçesi bu konuda da köprü konumundadır: Fiil ekleşmelerinde (ör. emir-istek kipinde) her zaman Batı Oğuzca gibi davranmasa da yönelme ekinde *y*’yi kullanmaktadır.³⁷

Türk dünyasının kalan kısmında ünlü + ünlü birleşmelerinde izlenen yolların başlıcası ek önü ünlüsünün düşürülmesidir. Bu yol Batı Oğuzcasında ve Merkez Oğuzcada 1. ve 2. şahıs iyelik ekleriyle ve ürünlerinin birçoğu işlek türetimden gelmeyen, önceden yaratılmış olan sözcük yapımı ile sınırlandırılmıştır; Doğu Oğuzcası sayılan Horasan Türkçesi bu tipten değildir. İşlek ekleşme ve bitişken hâle gelişte bu işleyişin yerine sesbilimsel zıddı olan damaksıl yarı ünlü ilavesi gelmiştir. Böylece, ünlüden sonra gelen varyantlar iki sesbirimle (daha az ekonomik, ama daha saydam olarak) uzatılmıştır.

Batı Oğuzcasındaki damaksıl yarı ünlülü örneklerin bir kısmı, ön ünlüler arasındaki oluşumu şüphesiz [y]’ye çok yaklaşan /g/’nin yitirilişinin yansımalarıdır: Bu durum +(y)A (< +gA, yönelme hâli eki), -(y)An (< -gAn, sıfat-fiil eki), -(y)All ve -(y)Inca (< -gAll ve -gInça, zarf-fiil ekleri), -(y)AsIn, (y)ArAk, -(y)AcAg ve istek kipi eki -(y)A (muhtemelen istek kipi eki -gA³⁸’dan gelmiştir ve diğerlerinde de bu ek üzerine sırasıyla *sän*, +rAk ve çak eklenmiştir). (y)Iz zamir kökenli şahıs ekindeki *y* görünüşe göre [w] aşamasıyla /b/’den gelmiştir: < wUz³⁹ < biz. (y)lA ‘ile’ edatının nihaî kaynağı da benzerdir: *wilä* ve *bilä*’nin her ikisi de Türkmençe konuşma dilinde kendini kanıtlamaktadır. (y)lA’daki *y*, sözcük bitişken olduğu için, ünlüden sonra düşmektedir.

Yükleme hâli eki +(y)I, tasarlama kip ekleri -(y)AyIm, -(y)Allm, -(y)In ve zarf-fiil eki -(y)Ip vd. gibi diğer örneklerdeki /y/ ise sebepsiz görünen bir şekilde

‘germek’, *könö+l-* ‘yaşlanmak’, *yasa-l-* ‘inşa edilmek, yapılmak’, *başla-n-* ‘başlanmak’ örneklerinde görüldüğü üzere düşürülür. *iki+nci*, *altı+ncı* vd. gibi sıra sayı eklerinde de aynı hadise görülür gibidir.

36 Birleşmelerde oluşan diğer uzunluklar için burada yer veremeyeceğimiz daha ayrıntılı açıklamalar gereklidir.

37 İran sınırı boyunca konuşulmakta olan Türkmen ağızlarının (Anauli, Xasar, Noxurlı) da +yā’ye sahip oluşu gibi (Poceluevskij 1975: 107). Tarih kaynaklarından, bunların konuşurlarının sonradan Türkmenleştiğini öğreniyoruz.

38 Bu ekin Eski ve Orta Türkçedeki en yaygın şekli -gAy iken, Karahanlıca kaynaklarda ve Codex Cumanicus’ta gA da bulunmaktadır. Bu ekin, Eski Türkçede (birçok fiilden isim yapım ekinde farklı olarak) ‘ergatif’ değil kılıcı (agentive) olan yapım eki -gA (*bilgä*’deki gibi) ile tarih öncesi bir bağ ile aynı ek olduğunu düşünüyorum.

39 Dudak ünsüzünün varlığından dolayı ikincil bir yuvarlak ünlü ile.

eklerin önüne gelmiştir. Peki, biçim sesbirimlerdeki böylesine köklü bir değişim neden Türk dillerinin bu grubunda meydana gelmiştir? Şüphe yok ki saydamlığın geliştirilmesi bunun için önemli bir etken olabilir; fakat bu etken, neden /g/ ve /b/'lerini düşürdüklerinde ünlüleri kaynaştıran Yakutça, Sibiry Türkçesi, Türkmençe vd. için aynı işlevi görmedi? Bana kalırsa bu duruma sebebiyet veren en belirli etken bölgedeki diller ile olan temastır. Ortadoğu dillerinin hiçbiri, ek başındaki ünlüyü gövde sonu ünlüsü ile kaynaşmasın diye düşürmez ve bu dillerdeki gövde sonu ünlüsünün değişimi de son derece seyrek. Bağlantı ünsüzlerine ise yazının başında söz ettiğimiz Batı İrani dillerde çok yaygın bir şekilde başvurulur ve /y/ bu dillerin başlıca bağlantı ünsüzüdür. Bu sesbilimsel süreç açık bir şekilde bölgesel kaynaşmanın bir sonucudur.

Diğer Oğuzlar çok zaman önce güneye ve batıya yönelmişken, Oğuz dilleri arasında birçok açıdan en eskicil dili konuşan Türkmenler, XV. yüzyıla kadar Aral Gölü'nün kuzeyi ve batısındaki bozkırlarda gezinmişlerdir. Türkmençe ile Farsça arasındaki temas son yüzyıllarda özellikle söz varlığı sahasında yoğunlaşmıştır; ancak Türkmençenin yapısı onu daha ziyade Orta Asya Türk dillerine bağlayan özelliklerle öne çıkmaktadır. Türkmençe, biçimbirim birleşmelerinde oluşan ünlü dizilerinin çözümünde Güney Sibiry Türkçesi veya Çuvaşça gibi hareket etmektedir. Halaçlar Batı İrani'nin tam merkezinde yaşamalarına rağmen, etraflarındaki Türk lehçelerinin /y/yi bağlantı ünsüzü olarak benimseyişine iştirak etmemişlerdir. Bu dilin ek başı /g/'leri düşürmeyle, bu sürecin gerektirdiği zemin yaratılmamış görünmektedir: Dillerde yardımcı ünsüz oluştuğunda, bunun kaynağı genellikle düşen ünsüz genellemesine dayanmaktadır.

Öyleyse, Batı İrani diller ve Batı Oğuz lehçelerinde karşılıklı temas altında gelişen bu ön damaksıl yarı ünlünün kaynağı nedir? Bu ilk olarak Farsçada mı yoksa Türkçede mi kayda geçmiştir? Bailey (1930)'nin çalışması, bu sorunun cevabında bize yardımcı olacak ilk yayın olsa gerek: Bailey, Kuzeybatı İrani'deki /h/ ve Güneybatı İrani'deki /y/'nin, ünlü çarpışmasından kaçınmak üzere Orta Farsça döneminde dile yerleştiğini ve Kuzeybatı ağzının ünlü arası v olarak muhafaza ettiği ön damaksıl yarı ünlünün en azından Orta Farsçada bir örnekte mevcut olduğunu göstermiştir. Yakındoğu'da Pehlevîce konuşulurken buraya Türklerin daha yerleşmediği, X. yüzyılda bugünkü Türkmenlerin ataları ile birlikte bütün Oğuzların günümüz Kazakistan'ında ve önceki devirlerde daha uzak bölgelerde olduğu için, ön damaksıl yarı ünlünün ek bağlantılarında kullanımına ilk başvuranlar, Batı İrani kavimler olmuş olmalıdır. Orta Farsça kaynaklarda h'nin bağlantı ünsüzü olarak kullanımı sadece yazıda gösterilmiş ve en azından birkaç örnekte fonetik olan -y-'yi temsil etmiş olmalıdır. Yarı ünlü varlığını hemen hemen bütünüyle y'ye indirgeyen ve dillerinin yapısına uygun olarak bu sesi sistematik bir biçimsesbirim olgusu hâline getirenler ise Batı Oğuzları olmuştur.

Kaynaklar

- ADAMOVIĆ, Milan (1985), *Konjugationsgeschichte der türkischen Sprache*. Leiden: Brill.
- BAILEY, H. W. (1930), 'Iranica 1', *Journal of the Royal Asiatic Society*, 11-15.
- BAZIN, Louis (1959), 'Le turkmène', *Philologiae Turcicae Fundamenta* 1. Aquis Mattiacis: Steiner, 308-317.
- BENZING, Johannes (1942), 'Tschuwaschische Forschungen' 4. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 96, 421-470.
- CLARK, Larry (1998), *Turkmen reference grammar*. (Turcologica 40.) Wiesbaden: Harrassowitz.
- DOERFER, Gerhard (1988), *Grammatik des Chaladsch*. (Turcologica 4.) Wiesbaden: Harrassowitz.
- ERDAL, Marcel (1979), 'Die Morphemfuge im Alttürkischen', *Wiener Zeitschrift for die Kunde des Morgenlandes* 71, 83-114.
- ERDAL, Marcel (1979a), 'Die Konverb- und Aoristendungen des Alttürkischen', *Ural-Altaische Jahrbücher* 51, 104-126.
- ERDAL, Marcel (1979b), 'The chronological classification of Old Turkish texts', *Central Asiatic Journal* 23, 151-175.
- ERDAL, Marcel (1998), 'Mongolische Verbalbildung in ostsibirischen Türksprachen?' Nevskaja, I. A. (ed.) *Şorskaja filologija i sravnitel'no-sopostavitel'nye issledovanija* 1. Novosibirsk: Novokuznetskij Gosudarstvennyj Pedagogičeskij Institut. 63-76.
- ERDAL, Marcel (1998a), 'On the verbal noun in -(y)Iş.' İmer, Kamile & Subaşı Uzun, Leyla (ed.) *Doğan Aksan armağanı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi. 53-68.
- GÜLSEVİN, Gürer (1997), *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara.
- MAJİDİ, Mohammed-Reza (1990), *Strukturelle Grammatik des Neupersischen (Fārsī) 2. Morphologie*. (Forum Phonetikum 34.) Hamburg: Buske.
- PAUL, Ludwig (1998), *Zazaki. Grammatik und Versuch einer Dialektologie*, Wiesbaden: Reichert.
- POCELUEVSKIJ, A. P. (1936), *Dialekty turkmenskogo jazyka*, [Yeni Baskı (1975): *Izbrannyje trudy*. Aşxabad: Ylym. 71-122.]
- SADEGHİ, Ali Ashraf (1991), 'Hiatus und hiatustilgende Konsonanten in der persisehen Sprache', *Spektrum Iran* 4/2,3-24. [*Iranian Journal of Linguistics* 3/2 (1986)'de neşredilen bir makalenin tercümesi.]
- SCHAEFER, Hans Heinrich (1935), 'Beitrage zur iranischen Sprachgeschichte' 1. *Ungarische Jahrbücher* 15, 560-579.
- SCHÖNİG, Claus (1993), 'Das Türkeitürkische, eine zentrale Randsprache', *Journal of Turkology* 1,39-58.
- SCHÖNİG, Claus (1995), 'Analogie als sprachbildende Kraft in den Türksprachen', (ed.) Kellner-Heinkele, B. ve Stachowski, M., *Laut und Wortgeschichte der Türksprachen* (Turcologica 26.) Wiesbaden: Harrassowitz. 123-144.
- SCHÖNİG, Claus (1997), 'A new attempt to classify the Turkic languages' (2). *Turkic Languages* 1, 262-277.
- SELCAN, Zülfü (1998), *Grammatik der Zaza-Sprache. Nord-Dialekt (Dersim-Dialekt)*. Berlin.
- ŞİRALİEV, M. Ş. (1983), *Dialekty i govory azerbajdžanskogo jazyka*. Baku: Elm.
- TEKİN, Talat vd. (1995), *Türkmence-Türkçe Sözlük*. (Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 18.) Ankara: Simurg.